

УДК 37.03

Т.В. Кравченко, м. Київ

ОБРАЗ МАЙБУТНЬОГО ЯК ФАКТОР ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Розкривається сутність поняття “особистісне самовизначення”; окреслюються типологічні особливості старшокласників, які впливають на успішність їх особистісного самовизначення; подається характеристика образу майбутнього та його складових – життєвої перспективи, життєвої мети, життєвої програми.

Ключові слова: *життєва мета, життєва перспектива, життєва програма, образ майбутнього, особистісне самовизначення, старшокласники.*

Сучасне динамічне життя потребує від людини не лише швидкої адаптації до перетворень, що мають місце в усіх сферах суспільного буття, а й прояву активності, ініціативи, самостійності, вміння формулювати реальні цілі й докладати адекватних зусиль для їх досягнення, здатності почуватися впевнено і комфортно в найближчому оточенні й соціумі загалом.

Успішність вирішення цих завдань значною мірою залежить від сформованості в індивіда особистісного самовизначення – усвідомлення власної сутності та свого місця в системі суспільних відносин.

Різні аспекти проблеми особистісного самовизначення – розкриття сутності цього феномену, окреслення внутрішніх і зовнішніх ознак його прояву – набули досить ґрунтовного висвітлення в науковій літературі. До її вивчення зверталися М. Бахтін, І. Бех, Л. Божович, О. Леонтьєв, В. Одолинський, С. Рубінштейн та ін., відзначаючи, що особливої актуальності ці питання набувають у старшому шкільному віці, коли відбувається впорядкування й інтеграція всієї системи потреб, формується світогляд, в основу якого покладаються власні, а не запозичені погляди, цінності, слугуючи поштовхом до самопізнання, самовдосконалення, самовизначення.

Юність – це період ухвалення відповідальних рішень, що визначають усе подальше життя людини: вибір професії і свого місця в житті, сенсу життя, вироблення життєвої позиції, тобто, сенситивний період для побудови образів майбутнього, визначення життєвих цілей, вироблення життєвих програм.

Для більшості юнаків і дівчат, які навчаються в старших класах, характерна сформованість (тією чи іншою мірою) “ціннісного ядра”, потребово-мотиваційної сфери, розвинутої емоційної соціальної рефлексії. Діти цього віку прагнуть якомога повніше уваяти ланцюг причиново-наслідкових соціальних залежностей, щоб мати змогу будувати свою поведінку з абсолютним знанням справи і відповідно до юнацького (максималістичного) морального ідеалу. Тому нормально розвинений старшокласник (не інфантильний, який за інтелектуальним розвитком швидше належить до підліткового віку) цікавиться досить широким колом явищ політики, економіки, мистецтва тощо.

Оцінюючи свої здібності, успіхи, зовнішню привабливість, моральну сутність, свою соціальну роль у колективі, свої недоліки, дитина старшого шкільного віку емоційно переживає все це і намагається завоювати повагу і довіру оточуючих. На основі співвідношень між рівнем домагань і реальними успіхами у неї формується відповідно висока чи низька самоповага. У старшокласників зазвичай спостерігається завищена самооцінка і рівень домагань, що за умови неуспіхів у навчальній, спортивній, громадській та інших видах діяльності доволі часто призводить до видимих афективних реакцій, а за умов хронічного неуспіху – до невпевненості в своїх можливостях, страху за майбутнє.

Це зумовлює необхідність виявлення факторів, які впливають на найбільш суттєві параметри особистісного самовизначення старшокласників і потребують урахування при організації педагогічної діяльності, спрямованої на його підтримку.

Мета статті – на основі аналізу наукової літератури розкрити сутність поняття “особистісне самовизначення”, охарактеризувати фактори, які позначаються на успішності його формування в старшокласників.

У перекладі з англійської (*self-determination*) під самовизначенням розуміється процес і результат вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самоздійснення у конкретних життєвих ситуаціях; основний механізм осягнення і вияву людської свободи [11].

На думку М. Бахтіна, самовизначення особистості відбувається на рівні її цінностей, які мають позачасовий характер й утворюють структуру “смыслового майбутнього”.

Здатність до самовизначення у цьому сенсі розглядається як атрибутивна властивість людини, яка свідомо утверджує особистісний спосіб буття. Звідси особистість, яка самовизначилася, постає як суб'єкт, котрий усвідомлює, чого він хоче (цілі, життєві плани, ідеали), що він може (свої можливості, схильності, обдарування), ким він є (особистісні й фізичні властивості), що від нього хоче або чого очікує суспільство. Особистісне самовизначення є проявом внутрішньої свободи людини і передбачає вибір нею тієї чи іншої альтернативи з-поміж множини наявних. Тобто, здійснюючи самовизначення, особистість проявляє незалежність від зовнішніх обставин, актуалізує суб'єктний початок, прилучаючись у такий спосіб до загальнолюдських цінностей [2, с. 179].

Отже, згідно з концепцією М. Бахтіна, людина, яка самовизначилася – це суб'єкт, готовий до ефективного функціонування в системі суспільних відносин.

Як особистісне новоутворення, зумовлене логікою особистісного й соціального розвитку індивіда, самовизначення виникає на межі старшого підліткового віку і ранньої юності й виявляється не лише в розумінні дитиною самої себе – своїх можливостей і прагнень, а й у “розумінні свого місця в людському суспільстві та свого призначення в житті” [3, с. 120]. Потреба у самовизначенні є потребою у формуванні певної смислової системи, яка передбачає пошук відповіді на запитання щодо сенсу свого існування й забезпечує спрямованість у майбутнє.

Відомий підхід, згідно з яким самовизначення тлумачиться як усвідомлення особистістю своєї соціальної позиції, яка формується в середині координат системи ставлень (до колективного суб'єкта, до свого місця в колективі та інших його членів). У цьому аспекті головними механізмами особистісного самовизначення постають: самодетермінація (за С. Рубінштейном – активна природа “внутрішніх умов”), власна активність індивіда та усвідомлене прагнення зайняти визначену позицію [1].

Т. Буйкас наголошує на тісному взаємозв'язку проблеми самовизначення особистості з проблемою її становлення як автора свого життєвого шляху, вільного “творця свого життя”. Для цього людина має “вийти на рівень сенсу”, що дає їй “шанс вирватися з в'язниці причин і наслідків і самій стати джерелом свого вчинку – вчинку, яким вона здійснює себе” [4, с. 33].

Зважаючи на те, що в юнацькому віці особливої значущості набуває особисте майбутнє, розширюються хронологічні межі життєвої перспективи, у науковій літературі (Дж. Л. Клінеберг, І. Кон) набула визнання думка про те, що провідним фактором, який спричинює внутрішній зміст та успішність особистісного самовизначення, є наявність у людини чіткого образу свого майбутнього.

Майбутнє – це психологічне утворення, результат внутрішньої роботи особистості, спрямованої на створення нею безперервності власної історії, цілісності “Я”, перспективи життєвого шляху. Особистість стає його автором, переплавляючи свої знання і досвід відповідно до цілей і ціннісних орієнтацій, окреслених нею самою. Для людини майбутнє завжди потенційно може бути змінене, воно – широкий діапазон можливостей, адже його зміст не має завершеного характеру [9, с. 54].

Образ власного майбутнього є особистісним надбанням, результатом внутрішньої діяльності людини і цілком залежить від неї самої. Тому цілком правомірно твердити, що потреба впливати на майбутнє виступає одним з провідних механізмів індивідуальної активності, який визначає напрям і характер її дій.

Отже, людина сама творить своє майбутнє, що є для неї “полем”, знання, яке конструюється й моделюється нею самостійно, справляючи вагомий вплив на те, що вона думає і робить сьогодні (мета, яка стосується майбутнього, визначає теперішню поведінку людини). Скільки особистостей, стільки й полів майбутнього.

Вивчаючи особливості суб’єктних полів майбутнього, Н. Долгополов запропонував такі їх різновиди:

- фантазійне (сенси якого полягає у протиставленні реальності), символічне задоволення актуальних потреб;
- ідеальне (створює ідеалізоване “Я” дитини, залежить від батьківських вимог, рівня домагань, самооцінки);
- майбутнє для інших (спрямоване на задоволення очікувань інших людей щодо власного життя);
- анти-майбутнє (наслідування негативних програм дитинства, коли бажання “на зло для когось” стає основним мотивом життя);
- реальне майбутнє (відповідає реальним потребам дитини, її переживанням, відносинам з іншими [6].

Гальмування або й припинення процесу породження полів майбутнього як нездійснених гештальтів, створює замкнене коло старіння, ситуацію, коли виживання в теперішньому блокує розвиток майбутнього. Фіксована на подіях минулого енергія, проявляється як перешкода особистісному становленню й особистісному самовизначенню. Крім того, втрата віри у своє майбутнє посилює деструктивні тенденції розвитку, призводить до саморуйнування особистості та руйнування нею свого найближчого оточення. Вибіркове, фрагментарне сприйняття дійсності зумовлює, по-перше, втрату людиною контакту з нею (оточення стає небезпечним), а, по-друге, – втрату зв'язку з “архетипами віри прадавньої культури, що знаходять утілення у формах збереження традицій, звичаїв, які передавалися з покоління в покоління й були культурною основою інтеграції груп різного типу, підтримкою життєдіяльності суспільства” [10, с. 23].

У цьому контексті постає потреба в наповненні суб'єктивно значущими подіями індивідуального життєвого шляху дитини старшого шкільного віку, актуалізується важливість підтримки її “прориву” в майбутнє (символічного переживання перспективи) з метою формування сильної, впевненої у собі особистості, здатної долати перепони, брати на себе відповідальність, змінювати обставини, прогнозувати своє майбутнє, керувати ним. Уявлення про майбутнє – невід'ємна складова життєвого шляху людини, оскільки створює суб'єктивну модель її розвитку.

Дослідники, які звертаються до вивчення проблеми образу майбутнього (К. Абульханова-Славська, Н. Долгополов, В. Ковальов, О. Кузьміна, М. Семиліт, О. Серенкова та ін.), оперують різними термінами для опису уявлень особистості про майбутнє: “життєва перспектива”, “життєва мета”, “життєві плани”, “життєві програми” тощо. Ці терміни різняться за об'єктами майбутнього, рівнем узагальнення, а отже, за прикладним потенціалом. Але за кожним з них – конкретні психічні явища: переживання, цілі, цінності, рівні домагань.

Отже, сама по собі вибудова особистістю образу майбутнього ще недостатня для організації власного життя на засадах успішного самовизначення. Необхідними умовами цієї успішності є визначення цілей, створення реалістичних життєвих планів, які ґрунтуються на адекватних домаганнях, наявність умінь добирати необхідні дії та послідовно їх реалізовувати.

Усвідомлення потреби та необхідності в плануванні життєвого шляху спричинює виникнення особливого утворення

– життєвої перспективи, яка передбачає переведення внутрішнього плану сценарію життя у зовнішні стосунки з конкретними людьми, які є матеріалізованими об'єктами ідеальних образів суб'єкта прогнозуючої діяльності. Це умовно символічний компонент просторово-часової структури життєдіяльності особистості в її соціально-практичних і духовно-психологічних формах, що надає життю глибини й багатоманітності [5].

Життєва перспектива охоплює минуле, теперішнє та майбутнє особистості, де минулі, теперішні й майбутні події посідають певне місце й наділені відповідним статусом у визначенні подальших етапів її життєвого шляху. Передумови реалізації життєвої перспективи пов'язані зі здатністю особистості до саморегуляції, що передбачає: висунення цілей, уявлення про шляхи та засоби їх досягнення, готовність до виконання програми дій та втілення власних планів, а також наявність системи суб'єктивних критеріїв, за якими відбувається контроль та оцінка досягнутих результатів.

Кожна людина ставить перед собою серйозні завдання, не лише вивчаючи нові предмети, явища, процеси. Вона ставить досить складні завдання перед самою собою, намагаючись визначити життєві цілі, спланувати своє життя, змінити повсякдення, тобто, сконструювати себе у бажаному майбутньому.

Життєва мета особистості може бути визначена як мотив, який володіє самостійною силою детермінації й перебуває у суб'єктивному майбутньому, пов'язаний з її цінностями і світоглядом. Наявність або відсутність життєвої мети зумовлюється ціннісно-змістовим (усвідомлення життя, зв'язок з цінностями), емоційно-вольовим (свобода – відповідальність, воля, позитивне ставлення до майбутнього) факторами [7, с. 36].

Отже, становлення системи глобальних життєвих цілей як фактора особистісного самовизначення старшокласників виникає на основі усвідомлення ціннісно-сміслових аспектів власної самореалізації у тісному поєднанні з вольовими зусиллями, спрямованими на її здійснення.

Порядок дій, необхідних для реалізації життєвих цілей, визначають життєві плани та життєві стратегії. Виникнення життєвого плану забезпечує новий тип саморегуляції поведінки, організації особистісного життя. Більш висока визначеність та

оптимістичність життєвих планів пов'язана з особистісною та соціальною зрілістю.

Умовою реалізації життєвої мети є її предметна визначеність та узгодженість з терміном виконання плану. Побудова життєвих планів та програм спирається на життєвий досвід особистості і коригується ним. Розширеним варіантом життєвого плану є життєва програма особистості, яка охоплює не тільки близькі цілі, а й спрямована на планування всього життя людини. Спрямованість у майбутнє, окрім часового, має смисловий вимір, детермінована пошуком сенсу життя, становленням життєвої позиції і дотриманням життєвої лінії.

З огляду на загальнофілософське розуміння життєдіяльності як свідомо й довільно регульованої активності особистості, внаслідок якої людина постає творцем своєї долі, інтерпретує поняття “життєва програма” Л. Сохань. У її розумінні, життєва програма – це настановлення особистості на обраний нею тип соціальної поведінки, рівень активності і творчості в діяльності, а також орієнтація на спосіб життя, “тобто спосіб діяльності на основі реалізації внутрішніх спонук, власного розуміння обов'язків, відповідальності в процесі досягнення життєвих цілей і реалізації обраного життєвого шляху” [8, с. 36].

Життєва програма є психологічним засобом саморегуляції, самовдосконалення та самовиховання особистості, володіє мобілізуючими та організуючими властивостями, постає “ідеальним способом перетворення можливості на дійсність”. На противагу одиничній життєвій меті життєва програма характеризується системністю та інтегративністю; це “матриця генеральних цілей життєвого шляху особистості, ядро життєвої позиції і суб'єктивна основа індивідуальної лінії життя”. Вона виробляється особистістю на основі сенсу життя й набуває деталізації у життєвих планах. Останнє дає змогу “переглядати й коригувати життєву програму з урахуванням реального динамізму життя і фактури життєвих обставин. У процесі створення життєвої програми проявляється активність і вибірковість особистості як суб'єкта життя” [8].

Саме життєва програма виконує роль моделі життєвого шляху, потребує значних зусиль, підпорядкування активності індивіда обраному шляху, стратегії. Характеризуючи особистісні перспективи як потенційні засоби розвитку особистості, які вимагають вольових рішень, Л. Сохань наголошує на

неможливості поєднання різних перспектив розвитку в одній програмі. Водночас цілком виправданою уявляється наявність різних програм реалізації певної життєвої перспективи.

Розглядаючи життєву програму особистості як відображення її життєвих цілей та способів їх реалізації, Л. Сохань акцентує на зв'язку цільової перспективи з індивідуально-типологічними особливостями особистості, зокрема самооцінкою, мотивацією досягнення, тривожністю, локусом контролю й особливо із саморегуляцією [8, с. 49].

Звідси випливає, що педагогічна підтримка особистісного самовизначення старшокласників має передбачати не тільки плекання в них прагнення до створення життєвих програм, а й формування та розвиток позитивних типологічних особливостей.

Робота особистості зі своїм майбутнім – це насамперед робота з образами уяви. Уявне майбутнє людини може не співвідноситися з реальністю або швидше нагадувати ідеальний варіант, продукт ідеального “Я”, але його цінність для особистості в тому, що воно енергетично підживлює її життя в реальному теперішньому.

Щоб побачити (уявити) можливий варіант майбутнього сценарію, людина має володіти певною кількістю вільної енергії, не фіксованої на минулих подіях, образах, уявленнях дитинства. В іншому разі, майбутнє може стати проявом минулих подій, які не завжди несуть у собі позитивний заряд. Як наслідок, відбувається не лише гальмування особистісного самовизначення, а й спотворюється його змістове наповнення.

Аналіз заявленої проблеми дає змогу зробити висновок, що успішність особистісного самовизначення дітей старшого шкільного віку зумовлюється їхньою активністю як суб'єктів власного життя, здатністю створювати і скеровувати образ свого майбутнього як особливої форми творення свого “Я”, свідомої саморегуляції і самореалізації у просторі актуальних і майбутніх життєвих перспектив, цілей, програм.

Література:

1. Абульханова-Славська К. А. Стратегія життя / Абульханова-Славська К. А. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. Бахтин М. М. Естетика словесного творчства: [сб. избр. тр.] / Михайл Михайлович Бахтин; прим. С. С. Аварийцева. – М. : Искусство, 1979. – 423 с.

3. Божович Л. И. Проблемы формирования личности / Избр. психол. труды / Божович Л. И. – М. : Международ. пед. академия, 1995. – 209 с.
4. Буякас Т. М. Проблема и психотехника самоопределения личности / Буякас Т. М. // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 28–39.
5. Головаха, Е. И. Психологическое время личности. / Е. И. Головаха, А. Н. Кроник. – К. : Наук. думка, 1984. – 207 с.
6. Долгополов Н. Сотворение мира. Футуропрактика: проектирование “новых миров” с детьми и взрослыми / Долгополов Н. // Гештальтподход и психодрама в образовании. – М. : Мысль, 1997. – С. 11–27.
7. Люсова О. В. Цель как смысложизненная детерминанта настоящего в юношеском возрасте: дис. ... кандидат психол. наук: 19.00.05 / Люсова, Оксана Валерьевна. – Ярославль, 2007. – 216 с.
8. Психологія і педагогіка життєтворчості: навч.-метод. посібник / [ред. рада: В. М. Доній (гол.), Г. М. Несен, Л. В. Сохань та ін.]. – К.: ІЗМН, 1996. – 792 с.
9. Регуш Л. А. Психология прогнозирования: Успехи в познании будущего / Регуш Л. А. – СПб. : Речь, 2003. – 352 с.
10. Семиліт М. В. Детермінанти вибору життєвого шляху особистості / Семиліт Микола Васильович // Перший усеукраїнський конгрес із соціальної психології (УКСП – 2010) [“Соціально-психологічна наука третього тисячоліття: досвід, виклики, перспективи”], (Київ, 18-20 жовтня 2010 р.). – К., 2010. – С. 21–25.
11. Философский словарь / [под ред. И. Т. Фролова]. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1991. – 559 с.

Раскрывается сущность понятия “личностное самоопределение”; определяются типологические особенности старшеклассников, которые влияют на успешность их личностного самоопределения; представлена характеристика образа будущего и его составляющих – жизненной перспективы, жизненной цели, жизненной программы.

Ключевые слова: *жизненная цель, жизненная перспектива, жизненная программа, образ будущего, личностное самоопределение, старшеклассники.*

Essence of concept “personality self-determination” opens up; the typological features of senior pupils which influence on progress of their personality self-determination are outlined; description of appearance future and it’s constituents – vital prospect, vital purpose, vital program are given.

Key words: *vital purpose, vital prospect, vital program, appearance of the future, personality self-determination, senior pupils.*